

SEHEMU A: TAMTHILIA

(a)

- i. Haya ni maneno ya Boza.
- ii. Anamwambia Kombe.
- iii. Wako kwenye karakana, sokoni Chapakazi.
- iv. Kombe anamwuliza kama mkewe Boza amepata kandarasi ya kuoka keki ya kusherehekea miaka sitini ya uhuru, ndipo Boza anamjibu hivi.

Tambini

Hoja 4 x 1 =

(alama 4)

Dondoo limetolewa uk. 7

(ii)

- i. Swali la balagha – Aikose? – Kuonyesha kwamba hawezi kukosa. Kujiitunia weledi wa mke wake.
- ii. Ushiraji – Matumizi ya neno 'hapa' yanaonyesha mtu anamwelekea mahali kwenye sehemu ya mwili.

- iii. Ulinganuzi – anaonyesha mkewe kama anayempiku Husda kwa ulaghaiakili.

Anamweka Husda hapa (kwapani)

- iv. Taswira

- hapa – taswira mwendo.
- halisi – taswira mguso

- v. Nidhae – *Mwanamke keli hi bwana!*

Hoja 2 x 1

(alama 2)

Na kusana mbihi

Kutaja-1

Mfano-1

(iii) Anayeambiwa ni Kombe

- i. Mwenye utani - Anamtania Boza kwa kumwambia kuwa anagaragara kama kuku anayetaka kutaga (Uk. 1).
- ii. Mtambuzi - *mwenye mufuriko wa kichwa* anayafambua masabu yanayowakumba.
- iii. Madadi – anataka kujua sababu ya sherche kuwa mwezi mzima.

iv.

Mwenye busara – anakisia kuhusu hali itakavyokuwa iwapo sherehe itakuwa ya mwezi mzima.

V.

Mwenye stibiza

10

mwenge sumizi – anamwita Sudi Profesa wa siasa. Anawaliza Boza na Sudi kwa kejeeli, iwapo hawajasikia kuwa kumasherehekea uhorni (uk.6).

vii. Mwenye bidii – Yeye na wenzake wanapokabibiliana.

kuzikimu familia zao.

Hoja 4 x 1 *de 40 x 40*

$\text{Kutaja-1} \frac{1}{2}$

(q)

(i) Uziniu wa Majoka unapalilia mgogoro kati ya Husda Aspua Majoka anawakutanisha ofisini, wanapigana.

(ii) Tendo la Majoka la kumtaka Ashua mapenzi na kumrejeli kwa kuolewa na mume asiyeweza kuikumu familia yake kumamfanya Ashua amkosee mumewe **heshima**.

Anamwambia Sudi anahitaji matunzo (uk 47). Anamwambia kuwa amechoka kupendwa kimaskini (uk 47). Ashua anamtisha Sudi kwa kudai talaka (uk.47).

(iii) Uzinifu wa Majoka unasababisha mgogoro baina yake na Husda.

(iv) Ukosefu wa uwaajibikaji kratika na kumba.

ya Majoka na Husda. Majoka anamwoa Husda ili kutimiza matakwa ya jamii na anaishia kumdhaliisha. Anasema hampendi, hakumpenda na hatampenda (uk 75). Anaishi na Husda kiwiliwili tu.

Unyakuzi wa mali ya umma (Soko la Chapakazi) unaathiri ubusiano kati ya uongozi na raia. Tunu na Sudi wanaungana na vijana wenzao kuLondoa uongozi wa Majoka.

Mauaji yanayotekelezwa na viongozi yanazorotesha uhusiano kati ya viongozi na wapiganaji haki pamoja na raia. Tunu anahisi uchungu kwa kuuawa kwa baba yake.

(vii) **Uongozi** kukosa kuwajibikia maslahi ya wanyonge kunakuza mgogoro kati ya viongozi na raia. Sudi analamikia kukusanywa kwa kodi bila kushughulikia usafi wa soko ambamo wanafanyia kazi.

(viii) Ukosefu wa uaminifu wa vijana kwa vijana wenzao unaelewana kati yao. Kwa mfano, Ngurumo anatumwa na Majoka kumpiga na kumuumba Tunu (uk. 63) anamisha Tunu.

(ix) Ukoefu wa uwajibikaji wa Mamapima kuwauzia vijana pombe haramu unazua kutolewana kati yake na vijana wapigania haki kama vile Tunu. Tunu

(x) Ukosefu wa mwelekeo thabiti kuhusu **maisha** unawafanya vijana kutoclezwana. analiamkica vito ya vijana kutoclezwana. Ngurumo na Boza hawani ubaya wowote wa kuuza kwa pombe haramu ilhali Tunu na Sudi wanapinga haya. Sudi hapendeziwi na tendo la Mtu I kumwongezza Mtu II dozi ya dawa ya kulevya. (uk. 62)

(xi) **Uf**sadi wa viongozi kunasababisha kutoclewana kati ya wanyonge. Asiya mkuu huozi ya uamuzi wa kazi.

63 – 64).

(xii) Viongozi wanaelekeza kemikali na taka pale ambapo wanyonge wanafanya kazi. (uk 2) na kusababisha ugomvi kati ya wanyonge. Boza na Sudi wanazozana (uk 2).

2). Kuwaingiza vijana katika utovu wa maadili na thamani za jamii kunaleta kutoclewana/ migogoro kati ya viongozi na raia. Shule ya *Majoka and Majoka Academy* imewatelekeza vijana katika matumizi mabaya ya dawa, hali ambayo inasababisha chuki na kutotoshuka kwa wapigania haki. Aslwa anabishana na

(xiv) Jamii kumshirikiza Majoka **kuoa** ili apate uongozi. Jambo hili linamfanya aishi Majoka, anasema nawela kutang'aa.

(xv) Ukaragosi wa Kenga, Ngurumo na Boza kunawafanya washusiane vyema na vijana wenzao kama vile Tunu na Sudi.

Hoja 5 x 2 = alama 10
(XVI) *hufungwa kwa* **Jojo** Kutania - (ukosefu wa maadili)

Imanungirung Wia yong & Kueleza -1 (kuzorota kwa mahusiano)
 pelae pa kutoka n'zi'ki

(Xvii) Amulleya / urumi / majong'ayo / temalesobille 4
majong'ayo kani ze juhi na Alhuc
nikayoo

A Vinj d'kolefja de' Itchenara co M'gda / Inej'oke
kand de'kha yalla kade w'ikawade' Vinj d'kolefja de'kha
Vinj d'kolefja de'kha kade w'ikawade' Vinj d'kolefja de'kha

(XIX) Kampen, the village here der 7c water/w practice
 briefs the Kampen house/estate the hall 8c 7c water
 the house/estate the house/estate the hall 8c 7c water

(xi) Ukataji miti kure nyanjoni (ishitolea kuuwafesha kure kure)
 (xii) Mafise kumalaka Ntane kimapen (kuvachangia Kuto elewa)
 (xiii) Vainifu wa Nyume unamfanya Bura aelikalitise na kati
 (xiii) nyuma Tanu / unafatahika Mpyoro (kati ya Bura na Nyurume (kati ya
 at majore Shari mtabiniwa ataje ukosefu wa maadili/ukiukaji wa haki au thamani za kijamii, kisha
 aonyeshe mahusiano/uhusiano unavyoharibika ili atuzwe alama 2.
 SEHEMU B: RIWAYA 2020 5X2 = alama 10
 (uk 155) 1000000 / 1000000 = 1

- (i) Wanaendeleza manaji. Mama yake Sauna anamfanya Sauna kuavya mimba.
 (uk 155).
- Wanazaa watoto na kuwafupa – Immaculata anaokotwa na Neema kwenye taka.
  - Huko kwenye taka pia kunapatikana vijusi vilivyotupwa.
  - Wanajiua wenyewe kwa kujiingiza kwenye ulevi – Subira mkewe Kaizari anapatikana amejifia chumbani akiwa na chupa ya kinywaji kikali.
- (ii) Wanatelekeza haki ya malezi
- Naomi, mama yake Umulkeri, anawaacha watoto wake kwa kutaka kukimbibia umaskini.
  - Subira, badala ya kutafuta mbinu za kuishi na mama mkwe, anawaacha Mwanaheri na Lime na kuhania njini.
  - Mama yake Pete anaolewa na kumwacha; hajali hata kutaka kujua anavyoendelea shuleni.
- (iii) Wanachangia katika kuendeleza ndoa za mapema. Mama ya Pete anashirikiana na wajomba wake kumwoza mapema licha ya rai ya bibi yake kwamba wamwache aendelee na masomo (uk 148 – 149).
- (iv) Wanaendeleza ulanguzi wa binadamu. Sauna anawateka nyara Dick na Mwaliko, anampelika Dick kwa Buda. Yeye na Kangara wanawaingiza vijana katika madanguro.
- (v) Wanaendeleza ajira ya watoto.
- Sauna anampelika Dick kwa buda ambapo anaajiriwa.
  - Kangara ana mtandao ambapo anawapata vijana na kuwasafirisha baadhi ughaibuni kufanya kazi za kujidhalilisha.
  - Pete anamlumia msichana mdogo kumlingia kitojo chake akienda kazini.

(Xvi) Wakidha gha wabaki ipakati wa haki ya binadamu
kwa tupe wataoto jamai hatao kwe binadamu.

(Xvii) Mwanamama wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza
hata kutoa pindi hana ya.

(Xviii) Mwanamama mume hata ya wanyamko / hatai na mke wato
kwa. Mame anawacha Lunga, Aneta anawacha Kiriri
(Xix) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza
wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

(XX) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

(vii) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Wanachangia kisambaitika kwa ajasi ya ndoa. Mavyaa wa Subira anamsimanga Subira hadi Subira anaondoka.

(viii) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Wanachabisha dhiki za kisakolofia. Mkeke Kiriri anamwachia upweke na kwenenda ughabuni. Naomi anamwachia Lunga upweke hadi Lunga anakufa kwa shinkizo la damu. Wato anawacha baki na Wanyamko alioa hata kati ya katiba na jamaa anayozimiza

(ix) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Wanawachia vijana katika matumizi mabaya ya vileo. Sauna anampelika Dick kwa Buda ambaye anatumia kulangua dawa. Dick anatazimika kutumia dawa hizo.

(xi) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Wanawanyima raia haki ya kutidunika jamii yao/ kuhudumiwa na jamii yao. Wanachangia uhamiaji ng'ambo wa nguvumali. Sauna na Kangara wanawapeleka vijana ughabuni wanapofanya kazi za kujidhalilisha.

(xii) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Anawanyima haki ya kutidunika. Kuwaingiza wanawake wenzao/wasichana kwenye madanguro - Kangara na Sauna. Wawanyima haki ya kutidunika / kujitambua kama binadamu wenye asili. Kutowaambia kuhusu usuli wao - mamake Pete, hawambuii, mama Kipanga hawambuii kuhusu baba yake.

(xiv) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Kuwanayima ushirika na watoto wao - Mkeke Kiriri anahamia ng'ambo na watoto. Tanbihi Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

(xv) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

Sharti mtahiniwa aonyeshe haki inayokitwa na kuitolea mfano kutoka kwenye kitabu. Aonyeshe mwanamke anayefanikisha ukiukaji huo wa haki za kibinadamu.

(xvi) Wato wataoto kati ya katiba na jamaa anayozimiza

i) Kuzungumza moja kwa moja na mzungumziwa ili kufupisha masafa- ujumi kati ya mwandishi/Msimulizi na hadhira. "Una bahati mwenzangu..."

- ii) Tashibi – mifimishwa kwetu kama taka.
- iii) Takiri/uradidi – hujapitia tuiyopita, tulitendwa ya kutendwa, Mama, hapo hapo
- iv) Tashisi – amemezwa na njaa na ugonjwa wa udhaifu.
- v) Tasfida – alishindwa kukamilisha safari.
- vi) Taswira – Tulianga na njia (taswira mwendo) akaingia kichakani (taswira mwendo). *taswira ni kilio cha uchungu, taswira ni kilio cha uchungu*
- vii) Chuku – kilio cha uchungu na jilimai kukihanikiza kote/ kumezwa na njaa
- viii) Toni ya huzuni.
- ix) Nahau – mezwa na njaa.
- Mleme* - kilio cha uchungu
- kitindamimba

roho yake changa ikakatikia hapohapo mgongoni

- x) Matumizi ya usemi halisi – “Una bahati sana wenzangu.”
- xi) Tanakuzi – mbele – nyuma.
- xii) Matumizi ya sentensi ndefu.
- xiii) Mbinu rejeshi - Kairu anaturudisha nyuma kuhadithia yaliyotokea

(xiv) Kinaya - amina Kairu kufanuka kama
 kinyume na Matarazi's
 Tanbini
 Dondoo limetolewa uk. 91.

Notes Hoja 5 x 2 = 10 alama 10

Kutaja-1

Mifano-1

(XV) Safu - kitu kikitika na kiserena
 kikapata kama kipo hapa. *kitu*

(b) (i) Cizarima

- i. Kupitia kwake tunatambua umuhimu wa utu. Anasimamia kituo cha Benefactor kimechowashughulikia watoto waliotelekezwa. (uk. 162) kitoto Riziki Immakulata kinakolewa na kupelekwa katika kituo cha Benefactor.
- ii. Anatumwa kuonyesha uojo (ukatili) wa jamii. Anaeleza kuhusu mazoea ya baadhi ya binadamu kuwatupa watoto wachanga. Anasema kuwa binadamu amezika hadhi na utakatifu wa maisha ya mja katika kaburi la sahai (uk 162).
- iii. Kupitia kwake tunatambua melango wa baadhi ya taasisi zinazotoa huduma kwa madhumuni ya kuboresha maisha ya wanajamii. Anasimamia kituo cha Benefactor (uk 163).

iv. Anaendeleza/anachinua maudhui ya ukiukaji wa haki za kibinadamu. Anakashifu watu ambao wamezika thamani ya binadamu.

v. Ni kiwakilishi cha uwajibikaji kuhusu utaratibu wa kisheria na wa kidini unaofuatwa katika kuwapaangisha watoto (uk 163). *Anachinua kituo kinachowashtaka*

vi. Anaangaza nafasi ya familia katika malezi (ya watoto wao na watoto wa kupanga). *waote*

vii. Anawaelembisha wanajamii kuhusu suala na utaratibu wa upangaji wa watoto. *waote*

viii. Anaendeleza ploti. Kwenye kituo chake tunahadithiwa kuhusu maisha ya kitoto kilichookolewa na Neema. Kukikubali kitoto kilicholewa na Neema kunabadilisha mkondo wa maisha ya kitoto hicho. *Anachinua kituo*

hiki ni wote kama Neema
Hoja 5 x 1

Kutaja-1

Mfano-1

(ii) Tila

- i. Anadokeza suala la mabadiliko katika jamii na athari zakeyo kwa wanajamii. Kwa mfano, kubadilika kwa mfumo wa uzalishajimali, uongozi (kuwakumbatia wanawake katika uongozi). (Rejelea Mazungumzo yake na baba yake (uk 38-44.)
- ii. Anadokeza suala la mshikamano wa kifamilia. Palikuwa na uhusiano bora baina yake, nduguye na baba yao. Ridhaa anakumbuka wanawe Tila na Mwangeka walipokuwa wadogo walizoea kumkimbilia kila mara alipotoka kwenye shughuli zake za kikazi (uk 37).

PDF Compressor Free Version

- iii. Anaangazia suala la jinsia. Anahitua usawa katika jamii na katika uongozi. Mazungumzo baina yake na babake kuhusu wake kwa wanne kupewa nafasi sawa (uk 39).
- iv. Kupitia kwake tunatambua kutowajibika kwa viongozi kutokana na kutotimizwa kwa matarajio ya wenyeji kuhusu ubora wa maisha yao (uk 40).
- v. Anaangazia jinsi umaskini ulivyotamalaki katika jamii. Watu hawamudu mahitaji ya kimsingi; Watoto kufa kwa kukosa lishe bora, asilimia kubwa ya raia ambao hawamudu hata gharama ya matibabu (uk 41).
- vi. Anadokeza uwepo wa ukengeshi katika jamii. Walio juu wamekenguka na hawaoni/hawaelewi dhiki zinazowakumba wanyonge katika jamii (uk 43).
- vii. Anachangia katika kubainisha hali tata zinazowakumba. Wahafidhina kama vile kuharibika kwa mazingira (kiongozi) na athari zake kwa jamii ^(viii).
- viii. Anaonyesha namna ubaguzi ulivyowathiri Wahafidhina. Anaonyesha namna rasimaili za mataifa maskini zisivyowafaidi wenyeji bali hufaidi wawekezaji na baadhi ya nchi za kigeni.
- ix. Anazendeleva ploi. Ridhaa anayakumbuka mazungumzo kati yake na Tila. Anaangaza baadhi ya matulio ya awali.
- x. Kupitia kwake, tunaangaziwa unafiki wa baadhi ya wafadhili ambao husingizia kuwa wanasaidia mataifa maskini kujitendeleva ihali wao ndio humufika zaidi (uk 44).
- xi. Anadokeza changamoto wanazipitia wafanyakazi kwenye kampuni za kuchimbua madini. Wanadhlumuwa kwa kupewa ujira mdogo (uk 44).

Hoja 5 x 1

(alama 5)

Kutaja-1

Mfano -1

Xiii. Anazendeleva madini ya chini.

(xiv) Anataka hifa za walupika kuu nyakati wake na hata

(xv) Anazendeleva madini ya nyakati wa hali na sheria ⁹ keh

(xvi) Anazendeleva madini ya hali na sheria ⁹ keh

Zaidi 5x1 = 5

Kutaja-1
Mfano -1

SEHEMU C: HADITHI FUPI

4. (a)

(i) Msimulizi, *Maungu*

(ii) Anamrejelea Dadi.

(iii) Matukio yamo mawazoni mwa Msimulizi.

(iv) Huu ni ulinganuzi wa hali ya maisha ya Dadi, *anavyajikwa kati ya maisha ya*(v) Baada ya *ku*kuhumbia Kidawa ambapo angelikuwa na starehe ilhali ni kinyume. *Dadi ya baba*

Hoja 4 x 1

alama 4

(Dondoo limetolewa uk. 56)

(b) Toni ya dhihaka/stihizai/dhihaka *hoja 1**Toni ya dhihaka/stihizai/dhihaka* Hoja 1 x 2

alama 2

Kutaja-1 *kuungu*Mfano-1 *(iii) Toni ya dhihaka/stihizai/dhihaka*

c)

I. Dhana kwamba Kidawa anayavunja masharti ya ndoa kwa kumwendea kinyume inamkera Dadi.

II. Kidawa kumtia Dadi fedheha kwa kusimama na wanaume na kuanakiana na kuzungunza nao (uk 60).

III. Tabia ya Kidawa ya kupenda fasheni hii na ile na mavazi.

IV. Tabia ya Kidawa ya kujipodaa akiingia ndani (akirejea hata nyumbani. Mazoea ya Kidawa ya kujipodaa kila wakati yanamkera Dadi.

V. Anavyoalia Kidawa. Hajitandi kikamilifu. "... asiyetaka kuziba uso wala kifua chake." (uk 60). Haya yanamtia hisia za kutojiamini Dadi.

VI. Mizamo wa Dadi- kuonekana na jamii, kuwa amedhibitwa na mke wake pamoja na hisia kuwa amedhibitwa na Kidawa kikweli anapofanya kazi za nyumbani. Dadi hana utiivi kutokana na haya.

VII. *Umkulu* wa Kidawa ambao unamfanya Dadi kuchelea kumwambia shauku aliy'o nayo akihofia kuwa Kidawa atamrejesha kwenye "Masharti ya ndoa ya kisasa." (uk 61)

XII - (Hepende) ne (alame) (mchanga) Lileka
 XIII - Kari ya (mchanga) - Dadi (mchanga) ne (kari) ya
 Kichaga ya umetron

VIII.

Dadi anahisi kuwa "amejitia kianzi" kwa kutia saini ya kukubali masharti ya kisasa. (uk 61), katika mkatiba wa ndoa ya kisasa.

IX.

Dadi ni mtunwa wa mapenzi kwani licha ya madhila yote anayopitia, anakiri kuwa bado anampenda Kidawa na anahofia kuwa kuvunjika kwa ndoa kutamwathiri mno (uk 62).

X.

Dadi anadhihakiwa/anafanyiwa sihizai na baadhi ya wateja wake kama vile Bi. Zuhura anapomwuliza iwapo ana samaki wa kuuza au anao wa kwenenda kumkaangia Bi. Kidawa (uk 62).

XI.

Baadhi ya masharti yanamkera na kumhuzunisha Dadi kama vile kupata mtoto mmoja tu. (uk 61).

Hoja 7 x 2

(alama 14)

Tanbihi

1. Misumari ya nyuki ni sitari ya mambo yasiyopendeza/ jambo la kuhuzunisha/ jambo linadhalilisha/ jambo la aiibu.

2. Maana jitokeze ili mtaaniwa atuzwe alama kamili.

5. (a)

(i) Ubakaji - Sara alifanyiwa ukatili na janadume moja ambalo lilimbaka alipokuwa anatoka masomoni.

(ii) Ubakaji unasababisha ujauzito wa kulazimishwa jambo ambalo Sara anahisi ni kuvunjiwa ujanjike na utu wake na kumharibia maisha.

(iii) Ujauzito unachangia uzo mwingine wa kulengwa sio tu na marafiki bali na wazazi pia. Katika ujauzito wake, Sara anafikiri jinsi atakavyotengwa na kila mtu-wa karibu na wa mbali.

(iv) Kuna ukandamizaji wa jinsia ya kike. Sara anahisi kwamba alibakwa kutokana na imani ya jamii kuwa kiumbe mwanamke ni mnyonge. Anasema kuwa hata mama yake Sara anaulika kuwa wanawake/wasio na nguvu wanazidi kudhulimiwa na wanaowadhulumu wanaachwa kunafasika. Aliyedhulumiwa ndiye anayazendelea kuathirika.

(v) Kuwaachia huru wabakaji/ kutowaadhibu wanaowadhilisha wanawake.

- (vi) Ulipizaji **kisasi** – Sara anaisi na chuki linalosahabishwa na kubakwa kwake. Anamua kupipiza kisasi. Angataka kumasa na kumwadhiti yule nduli aitwaye babake mtoto wake.
- (vii) Manaji kutokana na watu kupigwa **kitutu**. Badala ya kuchukua hatua za kisheria za kuchia vyombo vya dola kukabiliana na wahalifu, jamii hii inachukua hatua mkenoni mwake na kuwanyesha washukiwa mvua ya matofali na kuvana. Bakaji linanawa na watu wenye ghadhabu.
- (viii) **Udaku** – Ni jamii inayoshiriki umbca na udaku. Sara anachelea vile majirani wataanza kumsema watakapotambua kuwa ni mjanziro.

Notes
Hoja 5 x 2 = 10

Kutaja 1

Mifano 1

Tarbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

- (b)
- (i) Wazazi wanawaelimisha watoto wao – Biti Kidebe alimpeleka skuli Mashaka. Hivyo kumpa mbinu za kujitegemea. *Wazazi wanawaelimisha watoto wao – Biti Kidebe alimpeleka skuli Mashaka. Hivyo kumpa mbinu za kujitegemea. Wazazi wanawaelimisha watoto wao – Biti Kidebe alimpeleka skuli Mashaka. Hivyo kumpa mbinu za kujitegemea.*
- (ii) Wazazi wanawaelimisha watoto kwa kuwapa mabitaji ya kimsingi. Biti Kidebe alimlea Mashaka.
- (iii) Wazazi wanawafunza watoto uwajibikaji. Mashaka aliwajibika katika kazi mbalimbali ili kusaidia katika kuikimu familia.
- (iv) Wazazi wanapaswa kutoa ushaji na ulekezi kwa wana wao. Mashaka na Waridi wanajikuta wakishiriki mapenzi wakiwa wachanga bila ya kufahamu wajibu unaoandamana na tendo hilo na kuishia kulazimika kuona wakiwa wachanga.
- (v) Wazazi wanawapa wana wao mbinuishi/stadi za kukabiliana na maisha. Mashaka anajifunza shughuli za ukulima.
- (vi) Kufunza matumizi yafavyo ya **rasimali** ili kujikimu. Biti Kidebe na Mashaka wanalima vishamba vyao na kupata mbitaji ya kila siku.

PDF Compressor Free Version

- (vii) Kufunza umuhimu wa mahusiano mema ya kijamii/umuhimu wa utubora. Biti Kidebe anamchukua na kumlea Mashaka licha ya kuwa si mwana wake.
- (viii) Kufunza umuhimu wa kuwekea msingi mustakabali wa maisha. Biti Kidebe anaweka akiba anayotoa ili kuwasaidia wakati wa upungufu.
- (ix) Wanawahimiza kudumisha mila na utamaduni. Mzee Rubeya na Shehe wanadumisha mila na utamaduni kwa kuwaoza Mashaka na Waridi wanapoanza kujingiza katika mapenzi.
- (x) Kuwasaidia wana wao wanapokabiliwa na matatizo. Waridi anarejea kwao na watoto wake ili kuauniwa wakati wa shida.
- (xi) Wanazororesha hali ya maisha ya watoto wao kwa kuwaoza bila kufikiria mustakabali wao. Mashaka na Waridi wanaishia kukaa katika mazingira duni. Wanaomba nafasi kwa jirani ili watoto wao wapate mahali pa kulala.
- (xii) Wanawakosesha wana wao usalama. Watoto wanalazimika kuchezea nje baba yao anaporejia nyumbani.
- (xiii) Wanawadhalilisha watoto wao. Mashaka na Waridi wanaomba nafasi ya watoto mwao kulala huko kwa jirani.

Teacher.co.ke

Hoja 5 x 2 = 10
Kutaja 1

5 x 2 = 10

Mfano 1

Tanbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

SEHEMU D: USHAIRI

6. (a) Ujumbe

- (i) Mtu mbaya/asiye na heshima hana msimamo.
- (ii) Asiyeye na heshima huona aiibu kwa kukosa heshima.
- (iii) Mtu mbaya/mwenye kukosa heshima anafaa kuepukwa.
- (iv) Mtu mbaya ukiwa na shida alaku kimbiba peupe ubaki kujuta.
- (v) Mtu asiye na heshima hujitibisha/hujitafutisha kwa wengine..
- (vi) Asiyeye na heshima hawasaidii watu.
- (vii) Watu wa aina hii ni kawaida kuwapata.
- (viii) Mtu asiye na heshima ni hatari.
- (ix) Asiyeye na heshima habagui analonena (Hana heshima ya neno)

Hoja 4 x 1 =

alama 4

(b) Nafsineni ni

- Mshauri
- Mwelekezi
- Anayetahadharisha/anayeonya
- Anayetoa nasaha

Hoja 1 x 2 =

alama 2

(c) Uhuru wa kishairi ulivyotumiwa

- (i) Mfundo ngeu ya kisintaksia/kuboronga sarufi/ kufinyanga lugha – mfano wake tazama – tazama mfano wake kama popo mwendo wake – mwendo wake kama popo. Mshairi amebananga lugha ili kuleta urari wa vina
- (ii) Udondoshaji wa maneno ili kuleta urari wa mizani (Ubeti 2:1) ya ndege na wanyama, badala ya: ya ndege na ya wanyama. *Ahiye kelimu. Ahiye na*
- (iii) Ufupishaji/inkisari ili kuleta urari wa mizani kamaye – kama yeye (Ubeti 2:4).
- (iv) Urefushaji/mazida ili kuleta urari wa mizani / vina hanayo – hana (Ubeti :2); hutendekana – hutendeka (Ubeti 5:3).

Mifano 3 x 2 = 6

Kutaja 1

Umuhimu – 1

d) urudiaji ulivyotumiwa

- i) Urudiaji (takiriri) wa sauti-k.v. (ke), (no) kuwa alama ya kipumuo cha shairi/ kulipa shairi muonyo wa kimuziki. *(Note)*
- ii) Urudiaji wa maneno; heshima, hiana -kutitia mkazo hoja husika/kusisitiza. *(Note)*
- iii) Usambamba - miondo inayofanana ya kisintaksia inatumiwa kuleta mvuto katika shairi.

Hana masikilizano Ubeti 2:3

Hana heshima ya neno Ubeti 3:3

$$2 \times 2 = 4$$

Kutaja-1

Dhima-1

c) Tamathali za usemi katika ubeti wa kwanza na wa pili.

- i. Tashbihi - kama popo mwendo wake (Ubeti 1:2).
- ii. Uhaihaji - siku ya ndege na wanyama kupatana (2:1).

$$2 \times 1 = 2$$

Kutaja $\frac{1}{2}$
Mfano $\frac{1}{2}$

f) Ubeti wa mwisho kwa lugha ya nathari

Mtu mwenye hiana ni mbaya na ukiwa naye utajilauumu. *(Note)* litokea kwamba dunia itakutatiza / mtu huyo atakutupa mchana peupe / Haya ni mambo yanayotupata na yanayotendeka.

$$\text{Hojia } 4 \times \frac{1}{2} =$$

alama 2

7. (a)

- (i) Anajetea mazingira. *(Note)*
- (ii) Mito kuchafuliwa na watu wanaofanyia usafi huko. *(Note)*
- (iii) Hakuna kilicho safi. *(Note)*
- (iv) Watu hupitika mto uliochafuliwa bila kujali. *(Note)*

(XIX) Hata ya mte (wambonyika) jina Mtazazi cha
 Jela kulingo

- (v) Mgo kusafishwa siku moja ili kuufanya mji upendeze.
 (vi) Tunahitajika kutelca uhifadhi wa mazingira-Ningekuwa mimi ningepaza sauti;punguzeni bughudha.
 (vii) Linakashifu unafiki-watu kuukosha mji mwakani na hali hawajali kuuhifadhi mto.
 (viii) Linalamikia ukosefu wa ^{kuafiki} wanaojifika mji, hali wote hata kutaye wenyewe wapate kuwa safi/wanaelekeza uchaftu kwenye mto.

Torole Hoja 5 x 1 = 5 (alama 5)

- (b) (XIX) Awakulimina kuuakulira hata PSI / kuuamara vinyo
 hata mji.
 (i) Miundo ngeu ya kisintakia/ Kuboronga sarufi/Kubananga lugha - makubwa kushuhudia - kushuhudia makubwa.
 (ii) Inkisari - Safika - kusafika, kiado - kuuakulira

Hoja 2 x 1 = 2 (alama 2)

(c) (iii) Mtazazi - Mwaspeza - Mwaspeza

- (i) Tashihisi - Mto kuona mengi, mto kushuhudia makubwa, mto kutambaa, mto kuwa kimya, mto kuosha.
 (ii) Swali la balagha - Haniwi mto husafisha dhambi?
 - Mto hukoshwa kwa sabuni?
 (iii) Kinaya - Kufumbia jip macho.
 - Kufanyia usafi mtoni huku wakiuchafua.
 - Kufanyia usafi mto huku nia yao ikiwa kuufanya mji upendeze.
 - Kufanya usafi wa mto wa siku moja.
 - Mto kuona mengi hali hauserni chochote.
 - Mto unaoshwa badala ya wenyewe kutakasa dhambi.

Hoja 3 x 1 =

(alama 3)

Kutaja 1

Mifano 1

(d)

2

- Wanaolima bira kuyali
 10joja 2 x 1 =

(c) **Nafsineni**

- (f)

- nionavyo
- ulioona

- (212m2 3)

92m

- Hoja 4 x 1/2

Scanned with CamScanner

- (i) (XV) Wotehijiji (likara lugha) - kuniigie gharami kin!
- (XVI) Enaazi - juu-mua, faraka - huanzi; msi-m-naka, kupa-tua.
- (XVII) Naketa fupemo - kutae mabiki naye, kufu (mnikano).
- (XVIII) Mitaa (dijaka) - lak'ha! mibya!
- (XIX) Tafara - Mwanee yanayajanya kashira.
- SEHEMU E: FASIH SIMULAZI

(X) Ukijaga

8. (a)(i)

Hurafa - walusika wanyama

$$1 \times 2 = 2$$

Kutaja - 1

Mfano - 1

Nangunungu (kafu)
Hikari mnyo tena
ye kung'ata mwanee
kuna kaka

(ii)

Wotehijiji

I. Dayoloja za walusika - Sungura anazungumza na Nungunungu.

II. Uzungumzi natsia - Nungunungu anajisemea - Simtaraji ndugu wangu huyu anitendee kinyume/.

III. Swali la balagha - Itatokeaje anisaliiti baada ya muda wote huu?

IV. Kuzungumza moja kwa moja na hadhira ili kuibua taadhira ifaayo - Basi mjuukuu wangu.

V. Upenyezi wa mtambaji - Unajua tena mjuukuu wangu kauli za mwenye hila haziamiliki.

VI. Chuku -maghala yalishiba yakatapika nafaka.

VII. Tashihisi - kiangazi kilizidi kung'ata.

VIII. Matumizi shirikisha hadhira kwa kuuliza maswali - Mjuukuu wangu ingekuwa wewe ungemfanyia nini rafiki yako huyu wa dhari?

IX. Matumizi ya lugha sahili.

X. Matumizi ya fomyula ya ufunguzi na ya kuhitimisha/ tamati.

XI. Taharuki/lugha inayojenga taharuki.

XII. Muundo sahihi wa hadithi.

XIII. metaka maoneo - za muiye ne oneo, mwanee mwanee kashira.

(XIV) kashira shihaka - mta mibya

- Ukulima - Nungunungu alikuwa na nafaka/maghala ya nafaka.
- Uwindaji - Fisi anamezwa na msitu kutafuta mizoga/anajiulia.
- Ufugaji - Mbuzi wangu wale majani mabichi/kumiliki mbuzi.

$$3 \times 1 = 3$$

- iv) Umuhimu wa fomula ya mwisho
- I. Kuashiria mwisho wa ngano.

(XV) Itata

Itata - Nungunungu (kashira) (kashira mwanee)

- Vi-kutika mao na nyuma wangu isitatwa kweli.
- vi-kupitika na wasaji amapauata
- vi-kupitika hugua na fuata
- ix. kujiia hadi changamoto 1 juu la kuakakana
- ii. kuioa hadhi kwenye ulimwengu wa fantasia hadi ulimwengu halisi.
- iii. Kuonyesha mwisho wa mgogoro suala linaloangaziwa. Fisi anaishikwa.
- iv. Ni kitulizo kwa hadhi – inajua halina ya fisi – ameadhibiwa.
- v. Kusawiri jamii ambamo ulungo unapatikana – ni wafugaji.

(b)

$$2a \text{ } 4 \times 1 = 4$$

- (i) Kuitithisha fani yenyewe ya utamaji kwa vizazi vya sasa na vijavyo.
- (ii) Kukifanya utafiti ili kubainisha sifa za uwasilishaji wazo na kuzihidhi.
- (iii) Kuzihidhi kwenye maandishi.
- (iv) Kujifunza shuleni.
- (v) Kuzitamba mara kwa mara.
- (vi) Kuzihidhi kwenye video ili kuhidhi sifa za uwasilishaji kama vile sauti kidatu, na miondoko.
- (vii) Kutatua vyanzo vya kudidima kwazo ili kuvithibiti kvitatu.
- (viii) Kuandaa mashindano ya utamaji wa ngano ili kuhitisha utamaji wazo kutoka kizazi hadi kuingine kuwafanya vijana wavutiwe nazo.
- (ix) Kufadhili utafiti kuhusu ngano.
- (x) Kushirikisha wageni waalikwa katika ujifunzaji wa ngano ku zifunza kwa mitindo anuwai ili kuwafanya wanafunzi wavutiwe nazo, na kuziendekeza.
- (xi) Kuzitumia kufunzia masomo mengine na stadi nyingine kama vile kusikiliza na kuzungumza.
- (xii) Kuandaa vipindi vya radio au runinga na kuwaalika mafanani stadi kutamba ili kuwa vielezo.

$$5 \times 1 = 5$$

xiii. kuwathika toni kuwathika unakina wake

xiv. kuwathika toni kuwathika unakina wake

20 kuwathika 5 x 1 = 20